

Ingeborg Guldal

Zambia, kobberavhengighet og utvikling

*What are the riches of a country? The riches of mine is ivory. But ivory diminishes every year;
and when all the elephants in the country are exterminated, what shall I do?*

(Lewanika, Litunga av Barotseland, 1886)¹

24. oktober 1964 ble den britiske kolonien Nord-Rhodesia formelt selvstendig under det nye navnet Zambia. Det var en av de siste britiske koloniene i Afrika som fikk selvstendighet, og hendelsen ble feiret med en seremoni på den nybygde Independence Stadium i hovedstaden Lusaka som startet rett etter midnatt på frigjøringsdagen. Prinsesse Mary, dronning Elizabeth IIs tante, var den offisielle britiske representanten ved seremonien og det var hun som formelt overrakte makten til Zambias nyvalgte president Kenneth Kaunda. Mens tusenvis av mennesker på stadion ropte «Kwacha» - soloppgang - ble det britiske flagget byttet ut med de nye flagget til republikken Zambia. Samtidig ble en stor kobberfakkel tent på en åsside utenfor byen. I sin første pressekonferanse etter seremonien talte Kaunda om at den nye republikkens store oppgave var å bygge en ny nasjon basert på respekt for mennesker av alle raser, farger og religioner.²

Uavhengighetsdagen ble feiret med stor entusiasme, fyrverkeri og dansing utover natten, men allerede mens den danseglade og -kyndige president Kaunda svingte seg med prinsesse Mary i selskapsdans, visste han at han hadde en stor oppgave foran seg. Det selvstendige Zambia hadde store ressurser, ikke minst mineralressurser, men også store utfordringer. Landet hadde en svært sammensatt befolkning med 3,5 millioner innbyggere som tilhørte over 70 ulike folkegrupper som snakket over 40 forskjellige språk, inkludert en stor europeisk minoritet og en mindre asiatisk minoritet. Økonomien var totalt dominert av kobbergruveindustrien som stod for mesteparten av eksportinntektene til landet og som var kontrollert av store vestlige multinasjonale selskaper. Det var enorme økonomiske forskjeller mellom den afrikanske majoriteten og de europeiske og asiatiske minoritetene, og i tillegg hadde utdanning bevisst blitt holdt tilbake fra den afrikanske befolkningen nesten helt opp til uavhengighet.

Produksjonsindustri og jordbruket var underutviklet, og infrastrukturen i landet var nesten utelukkende rettet mot behovene til gruveindustrien. Zambia var et land hvor befolkningen stort sett levde i fattigdom. I tillegg var landet landfast og mer enn 160 mil fra nærmeste havn, og omringet av stater som var fiendtlig innstilt til det nye styret til Kaunda. Nesten all import av mat

og forbruksvarer kom gjennom Sør-Afrika og Sør-Rhodesia, som var styrt av hvite mindretallsstyrer, mens kobbereksporten gikk gjennom Sør-Rhodesia og til havner i de portugisiske koloniene Mozambique og Angola.

Hva skulle Kenneth Kaunda og hans regjering gjøre for å bygge opp en politisk, økonomisk og sosialt bærekraftig stat? Hvordan burde Zambia forholde seg til sine nabostater, og ikke minst, var det mulig å bygge et vellykket samfunn som var avhengig av en eneste ressurs, det internasjonalt ettertraktede metallet kobber?

Koloniseringen av Zambia

I 1886 undertegnet Lewanika, kongen av lozifolket i Barotseland en avtale med British South African Company som ga selskapet retten til alle mineralressurser i kongeriket. Til gjengjeld lovet selskapet, på vegne av den britiske stat, å beskytte Barotseland mot fiender. Avtalen førte til at Barotseland i praksis mistet selvråderetten til et privateid britisk selskap og snart var det en del av den britiske kolonien Nord-Rhodesia, i det britiskkontrollerte sørlige Afrika. I løpet av forhandlingene spurte Lewanika sin tolk, den franske misjonæren François Coillard: «hva skal jeg gjøre når alle elefantene i landet er utryddet?». Coillard svarte at lozifolket burde dyrke varer som bomull, tobakk, kaffe og sukkerrør, og selge det på internasjonale markeder.

Imidlertid, mens elfenben, som det ble stadig mindre av, var så verdifullt at det kunne betale for transportkostnadene til utskipingshavnene fra det utilgjengelige afrikanske innlandet, gjaldt ikke dette for jordbruksprodukter. I tillegg var jordsmonnet i Barotseland dårlig egnet for storskala jordbruk. Fra slutten av 1800-tallet ble i stedet befolkningen selv ressursen som kunne utnyttes som billig arbeidskraft på europeiske gårder og gruver i andre territorier.³

Historikeren Andrew Roberts har påpekt at Lewanikas utfordringer på slutten av 1800-tallet var de samme som da kobberindustrien ble den dominerende næringen i Nord-Rhodesia tretti år senere, og etter at Zambia ble uavhengig i 1964. Den økonomiske og politiske rollen til utlendinger, hvordan ekstern handel påvirket lokal produksjon og arbeidskraft, og ikke minst avhengighet av en enkelt eksportvare, samt behovet for hjelp utenfra for å sikre transportruter til kysten, var tilbakevendende problemstillinger.⁴ Negative konsekvenser av råvareeksport har blitt diskutert i teorier om *ressursforbannelse*, altså om store forekomster av naturressurser kan føre til økt fattigdom, ulikhet og uro, i stedet for økonomisk utvikling. Den sterke avhengigheten av kobbereksport gjorde at for Zambia var økonomisk vekst knyttet til internasjonale konjunkturer og ustabile priser som produsentland hadde liten innflytelse over. Landet har likevel vært relativt politisk stabilt sammenlignet med mange av sine naboland.

Da de europeiske stormaktene delte det afrikanske kontinentet mellom seg under Kappløpet om Afrika, ble ulike løsninger vurdert for å utøve politisk makt så kostnadseffektivt som mulig. Berlinkonferansen (1884-5) satte som betingelse for fordelingen at imperialistmaktene tok kontroll lokalt med effektiv administrasjon av territoriene.⁵ På deler av kontinentet hadde foruten misjonærer og nybyggere også private handelsselskaper allerede etablert seg, og øvet press mot egne myndigheter for å sørge for infrastruktur og ordensmakt. Den liberale britiske staten ønsket på den ene siden å begrense offentlige utgifter og fremme frihandel, men på den andre siden å beskytte britiske økonomiske interesser og investeringer. I flere områder ble

handelselskapene selv gitt myndighet til å gjennomføre koloniseringen i praksis; et kompromiss der administrasjon kunne etableres samtidig som man unngikk å belaste britiske skattebetalere.⁶

Avtaler måtte imidlertid først inngås med befolkningen som bodde i områdene. Selskapene skaffet seg gjerne handelsmonopol i bytte mot lovnader om beskyttelse. Avtalene ble i varierende grad forstått av lokale ledere, og i noen tilfeller inngått under tvang. Det sørlige og sentrale Afrika hadde i første halvdel av 1800-tallet vært preget av en periode med uro og krigføring som startet med zulufolkets ekspansjon, og utløste store folkevandringer, kjent som *Mfecane*. Perioden sammenfalt med boernes *Det store trekket*, da nederlandsktattede bønder trakk seg unna britisk styre ved kysten. Disse store migrasjonsbølgene destabiliserte forhold mellom folkegruppene i regionen, som i en kjedereaksjon måtte flytte gradvis innover i innlandet. Da britenes agenter ankom med tilbud om beskyttelse var flere folkegrupper preget av disse endringene. Rundt århundreskiftet ble det sørlige Afrika også hjemsoekt av koppepidemier, rinderpest som nærmest utryddet storfe i flere områder, og invasjoner av røde gresshopper som ødela avlinger og førte til hungersnød, også blant flere av folkegruppene i dagens Zambia.⁷ Disse katastrofene sammenfalt med europeernes maktovertakelse mange steder.

Den britisk-sørafrikanske finansmannen og politikeren Cecil Rhodes opprettet British South Africa Company (BSAC) for å utvide sitt gruveimperium nordover etter å ha bygd en formue på diamanter i Kappkolonien, og investert i gullgruvene i Transvaal. Rhodes så også muligheten til å utvide den britiske interessesfæren på kontinentet, «fra Kapp til Kairo». Selskapet fikk forvaltningsrettigheter over det som ble Rhodesia-territoriene (dagens Zambia og Zimbabwe) ved kongelig charter i 1889, forutsatt avtaler med ledere som representerte de afrikanske folkegruppene som bodde der. Ved å etablere seg i området på vegne av britiske myndigheter kunne selskapet holde andre kolonimakter unna i bytte mot økonomiske privilegier. Tre av Rhodes' sendemenn lyktes med å sikre avtaler nord for Zambezielven, men BSAC måtte gi tapt for belgiske Kong Leopold II om de kjente mineralforekomstene i Katanga. Lochner-konsesjonen fra 1890, avtalen med nevnte Lewanika av Barotseland, sikret selskapet land- og mineralrettigheter i det nordvestlige Rhodesia. Ingen av avtalene dekket imidlertid det fremtidige Kobberbeltet, men både britiske myndigheter og gruveselskapene som etter hvert etablerte seg i Nord-Rhodesia anerkjente BSACs mineralrettigheter over hele territoriet.

FIGUR 1 EUROPEISK KOLONISERING I DET SØRLIGE AFRIKA, 1884-1905. KILDE: BRITANNICA.COM

BSAC hadde begrenset kapasitet til å gjøre seg gjeldende nord for Zambezielven på 1890-tallet, og i praksis merket de ulike folkegruppene lite til at de nå var en del av det britiske imperiet. Den første stedlige representanten for selskapet, Robert Coryndon, ankom Barotseland i 1897. Først dette året fikk charterterritoriene navnet Nord-Rhodesia, fordelt i et østlig og et vestlig territorium, som til slutt ble slått sammen i 1911. En del skotske misjonærer hadde allerede etablert seg i området rundt Nyasasjøen (Malawisjøen), inspirert av David Livingstones reiser, og Nyasaland var erklært som et britisk protektorat¹ uavhengig av BSAC. Det var langs denne grensen i øst, samt via handels- og misjonsrutene fra sør, at selskapet startet sine gradvise framstøt, i første omgang mot bembafolket og lundakongedømmet Kazembe i nordøst, og

¹ Protektoratene som ble opprettet under koloniseringen av Afrika hadde ikke indre selvstyre, men få europeiske bosettere. De afrikanske folkegruppene skulle bevare sine stammestrukturer gjennom «indirekte styre».

Barotseland i vest. Bembafolket, som var fryktet av sine naboer og som BSAC i utgangspunktet ikke ville risikere krig med, ble svekket av intern rivalisering og av at selskapet angrep deres handelsforbindelser. Kazembekongedømmet var også svekket av indre forhold og angrep fra andre folkegrupper i løpet av 1880-tallet, og selskapet tok kontroll over områdene dominert av både lunda- og bembafolk i 1899, med relativt lite bruk av militær makt. Ngonifolket i øst med sin høvding Mpezeni ønsket ikke britisk overherredømme, og mobiliserte krigere mot europeerne. BSAC fikk militær bistand fra Nyasaland, og britene beseiret ngonifolket.⁸ Europeernes regime med mobilisering av den afrikanske befolkningen til ufaglært arbeidskraft overtok etter tidligere perioder der ulike folkegrupper hadde dominert andre gjennom raiding og pålegging av tvangsarbeid. For noen av folkegruppene, som bemba og ngoni, fikk dette store følger for sosiale og økonomiske strukturer.

Selv om Lewanika var lovet både beskyttelse og investeringer i skoler og handelsvirksomhet, samt årlige betalinger på 2000 pund for å sikre et tilstrekkelig forsvar, så han ikke noe til dette i de første årene. Han bestridde Lochner-konsesjonen i flere henvendelser til britiske myndigheter, men ble oversett. Lozikongedømmet økte sin tilstedeværelse i tilgrensende områder i løpet av 1890-tallet, for å demme opp mot særlig de portugisiske kolonistene. Lewanika så stadig større behov for en avtale med britene som kunne sikre loziens territorium, dermed inngikk han nye avtaler med BSAC i 1898 og 1900, riktignok fra en svakere forhandlingsposisjon. Den årlige betalingen, som han fremdeles ikke hadde mottatt, ble redusert fra 2000 til 850 pund, og nye lovnader ble gjort om lokale investeringer. Lewanika sørget for at kjernen i Barotseland, hvor lederne i lozifolket bodde, ble definert som et reservat hvor gruveselskapene ikke kunne drive letevirsomhet. De ytre delene av riket var derimot åpne for europeisk virksomhet. I praksis ble konsekvensen at loziene mistet kontrollen over området utenfor den beskyttede sonen. Lewanika hadde heller ingen påvirkning på grenseavtalen mellom britene og portugiserne, som delte Barotseland.⁹ Barotseland var likevel i en særstilling under BSACs regjeringstid, og hadde mer autonomi enn de andre territoriene underlagt selskapenes avtaler. Lozi-makthaverne var de eneste som fikk en fast andel av skatteinntektene som selskapet krevde skulle pålegges befolkningen i Nord-Rhodesia. Lewanika klarte også å påvirke selskapet til å investere i afrikansk utdanning; i 1906 ble Barotse National School opprettet, som landets eneste statlige skole fram til 1930.¹⁰

Tross innføring av «hytteskatt»² var det relativt lave inntekter fra områdene i forhold til kostnadene ved administrasjon og jernbaneutbygging, og BSAC utbetalte ikke utbytte til sine aksjonærer før i 1924. Selve leteaktiviteten og utviklingen av mineralressurser hadde ikke selskapet kapital til å utføre selv, men utlyste konsesjonsområder for å tiltrekke seg internasjonale investeringer. Mineralrettighetene ga imidlertid BSAC royaltyinntekter fra gruveselskapenes produksjon. Utrekningen av royalties var tilknyttet kobberprisene på metallmarkedet London Metal Exchange, men måtte betales uavhengig av profitt. I Nord-Rhodesia startet kobbergruvedrift for alvor med Bwana Mkubwa Copper Mining Company i 1910.¹¹ I 1922 ble først det britiske gruvefinansselskapet Selection Trust og deretter også det sørafrikanske Anglo American Corporation aksjonærer i Bwana Mkubwa. Samme år sørget BSAC for reform av gruelovene for å tiltrekke seg kapitalsterke aktører som kunne lete og drive forekomster i stor skala, ved å tilby store konsesjonsområder og fravær av offentlig regulering. Av

---

² I de britiske koloniene i Afrika måtte hver enkelt husstand betale skatt for å skaffe inntekter til staten og tvinge menn ut i lønnsarbeid, gjerne for eksportnæringene. I det sørlige Afrika førte det til utstrakt arbeidsmigrasjon til gruedistriktene.

konsesjonsselskapene som ble etablert under den britiske koloniseringen av Afrika var BSAC det lengstlevende, og det eneste som fremdeles fungerte som kolonimyndighet etter første verdenskrig.¹² I Sør-Rhodesia, der det var en større andel bosettere, fikk den hvite minoriteten utøve indre selvstyre under britisk herredømme fra 1923, og staten kjøpte mineralrettighetene fra BSAC.¹³

Kolonidepartementet tar over

Lokal koloniadministrasjon var preget av begrensede ressurser og kapasitet, og dermed ofte et konfliktfylt forhold til myndighetene i hjemlandet. I store deler av Afrika, der få europeere hadde etablert seg, var det problematisk å sikre inntekter til staten. Dermed brukte staten gjerne sine begrensede ressurser til å ta kontroll over markedskanalene for afrikanske jordbruksprodukter, og pålegge skatt på import og eksport, som vist i historiker Frederick Coopers konsept om portvokterstaten. De selskapene som hadde investert tidlig i Afrika ble imidlertid svært viktige for kolonistatens økonomi. Maktbalansen var til selskapenes fordel, og førte generelt til et lavt skattenivå.¹⁴

Fra 1924 overtok det britiske kolonidepartementet og styrte Nord-Rhodesia som et protektorat. Som kompensasjon for kostnadene ved å administrere området de første tretti årene betalte den britiske regjeringen BSAC 3,75 millioner pund. Selskapet tredoblet aksjeverdien i løpet av få år, og kom fordelaktig ut av maktovertakelsen.¹⁵ De beholdt også mineralrettighetene, som en ytterligere kompensasjon. På dette tidspunktet var rettighetene fremdeles ikke ansett som lønnsomme. Nord-Rhodesia hadde lavest eksportvolum av alle de britiske koloniene, med unntak av det tilgrensende Nyasaland. De britiske protektoratene skulle imidlertid tilstrebe å være selvforsynte. Skatteinntekter fra befolkningen finansierte en svært begrenset lokal administrasjon, som i Nord-Rhodesia likevel gikk i underskudd.

Nord-Rhodesia ble styrt av en guvernør med et utøvende og lovgivende råd, som var dominert av utsendte britiske embetsmenn. Den europeiske befolkningen var representert i rådene, men den afrikanske befolkningen fikk ikke representasjon før i 1948. Fra 1929 ble det i tillegg formelt etablert «indirekte styre» gjennom lovverk som tillot høvdinge fra de ulike afrikanske folkegruppene å holde indre justis innenfor avgrensede områder. De fikk også offentlige oppgaver, og var langt mer effektive til å inndrive skatt enn BSAC hadde vært.¹⁶ Tanken bak indirekte styre var å skape ro og orden med minimal bruk av offentlige ressurser, samtidig som tradisjonelle afrikanske stammestrukturer ble bevart og beskyttet mot kapitalismens krefter. I Nord-Rhodesia hadde staten et dilemma. Mens tradisjonelle strukturer kunne sørge for sosial og politisk stabilisering, tilsa behovet for eksportindustri og statlige inntekter at befolkningen måtte ut i lønnsarbeid, delta i pengeøkonomien og styrke privat eiendomsrett.¹⁷

Midt på 1920-tallet ble rike og mer lønnsomme kobberforekomster funnet langs Kafueelven, og fire større gruver utviklet i området kjent som Kobberbeltet, med produksjonsstart i løpet av 1930-tallet; Roan Antelope, Mufulira, Nkana og Nchanga.¹⁸ Selection Trust og Anglo American Corporation etablerte to holdingselskaper registrert i London i 1928; Rhodesian Selection Trust (RST) med majoritetsinteresser i de to førstnevnte gruvene, og Rhodesian Anglo American (RAA) som kontrollerte de to sistnevnte. RST og RAA kom til å dominere gruveindustrien i Nord-Rhodesia og senere Zambia de neste fire tiårene. Anglo American Corporation og BSAC var fra før nært tilknyttet, med gjensidige eierandeler og styrerepresentasjon. Anglos direktør Ernest Oppenheimer så på selskapet som en «britisk» motvekt mot RST, som var dominert av amerikansk kapital, med American Metal Company som den største aksjonæren. Større enheter og sammenslåinger, som da Rhokana Corporation ble etablert for å samle flere RAA-operasjoner

tidlig på 1930-tallet, var en bevisst strategi for å stå sterkere mot statlig innblanding og i forhandlinger med BSAC.¹⁹

Landområdene langs jernbanen som gikk fra Livingstone i sør til Katanga i nord ble satt av til jordbrukseiendommer for europeere, og den afrikanske befolkningen mistet tilgang til både markeder og dyrkbar jord til egen produksjon. Slik ble afrikanere enda mer avhengige av lønnsarbeid i gruenæringen eller hos europeiske farmere. Som i Sør-Afrika og Sør-Rhodesia ble jorda delt i «Crown land», som kunne bli kjøpt og solgt, og afrikanske reservater. Her skulle hierarkiske stammestrukturer bevares, mens befolkningen kunne utnyttes som sesongbasert, stabil og billig arbeidskraft. Fra de tilgrensende områdene ble omkring 60 000 afrikanere tvangsflyttet til reservatene. Disse områdene var overfylte og dårlig egnet til de tradisjonelle jordbruksmetodene for det skrinne jordsmonnet, som krevde stadige forflytninger. Resultatet ble jorderosjon og avskoging, og afrikansk matproduksjon fikk enda dårligere vilkår. Samtidig sto områdene som var satt av til europeere i stor grad tomme, i mangel på bosettere.²⁰

Mot slutten av 1920-tallet overgikk for første gang kolonistatens inntekter utgiftene, med en gradvis økning i eksportvolum. I denne perioden var sink den viktigste eksportvaren, men med elektro- og bilindustrienes vekst økte også etterspørselen etter kobber. Nord-Rhodesias eksportverdi femdoblet seg mellom 1930 og 1933, på tross av markedskollapsen som kom i etterkant av den store depresjonen. Andelen kobber økte samtidig fra 30 til 90 prosent av eksportverdien.²¹ Årene med innstramminger tidlig på 1930-tallet hadde dessuten ført til at kostnadene hos gruveselskapene var lave og gjorde produksjonen desto mer lønnsom utover 1930-tallet, basert på kobberrik malm og billig arbeidskraft.²² Opprustning og verdenskrig førte til høyere etterspørsel, og statens inntekter økte. Imidlertid kunne de bare skattlegge selskapenes eventuelle overskudd etter at royalties var betalt til BSAC. BSAC og de to store gruveselskapene var alle registrert i London, og skattet dermed til Storbritannia i tillegg til Nord-Rhodesia. Mot slutten av 1930-tallet var det totale skattenivået inkludert royalties på 25 prosent av selskapenes overskudd, men av dette fikk den nord-rhodesiske staten bare 12,5 prosent.²³

I 1938 konkluderte Pim-kommisjonen, som skulle undersøke hvordan kolonistaten kunne stramme inn pengebruken, med at offentlige utgifter burde økes snarere enn reduseres, og at sosiale tjenester var svært mangelfulle. En av kommisjonens medlemmer hadde som en løsning foreslått at Storbritannia skulle hjelpe Nord-Rhodesia med å kjøpe mineralrettighetene, men det ble avvist av koloniministeren.²⁴ Afrikansk utdanning hadde blitt lavt prioritert, og i praksis fikk afrikanske barn gjerne et par år på misjonsskoler, men for de fleste var det ikke nok til å lære å lese og skrive. Landets første videregående skole for afrikanere, Munal, ble etablert først i 1939, og i 1945 var det bare 65 elever der.²⁵

Utviklingen av kobberbeltet gjorde Nord-Rhodesia til en enklaveøkonomi, som ikke sikret utvikling i landet for øvrig. Det økte velstanden, sørget for arbeidsplasser, kjøpekraft og nye markeder for matprodusenter. Skatteinntektene muliggjorde noen offentlige tjenester. Disse godene ble imidlertid ujevnt fordelt, og kobberbeltet ble «en øy i vekst omgitt av rural fattigdom», som i noen grad bidro til å øke denne fattigdommen. I noen jordbruksområder åpnet den nye etterspørselen etter matvarer for økonomisk vekst, men mange steder var hovedkilden til inntekt penger som ble sendt hjem fra unge menn i lønnsarbeid, på Kobberbeltet eller i nabolandene. Fraværet av disse mennene gjorde jordbruket i distriktene ineffektivt. Mot slutten av 1930-tallet hadde minst halvparten av den mannlige befolkningen forlatt sine hjemdistrikter for å finne lønnsarbeid.²⁶

Stadig flere fagarbeidere kom til kobberbeltet, mange av dem europeere basert i Sør-Afrika, men den ufaglærte arbeidskraften ble hentet fra den afrikanske befolkningen. Særlig Bemba-talende folk fra nordøst i Nord-Rhodesia migrerte til arbeid i gruvene. Det var knapphet på fagarbeidere, så gruveselskapene sørget for konkurransedyktig lønn og oppfordret europeerne til å bosette seg permanent med sine familier. Mens kobberet i Katanga hovedsakelig ble utvunnet i dagbrudd, der den mest effektive måten å drive var med store maskiner og en stabil arbeidsstokk, var det gruver under bakken med mer manuelt arbeid på nord-rhodesisk side. På Kobberbeltet mente selskapene lenge at høyt gjennomtrekk av afrikansk arbeidskraft var en pris det var vel verdt å betale for lave lønns- og sosiale kostnader. Også ufaglærte fikk høyere lønn i gruvene enn ellers, men antakelsen var at afrikanere hovedsakelig trengte penger til å betale skatt, mens deres familier skulle leve av jorda i reservatene. Storfamiliene på landsbygda skulle også sørge for de syke og gamle. Ikke før på 1950-tallet ble det bygget familieboliger egnet for permanent bosetting, med skoler for barna til de afrikanske arbeidstakerne.²⁷

Kobberbeltet etablerte seg som landets økonomiske sentrum, og politiske bevegelser startet også der. I 1935 gikk afrikanske arbeidere for første gang ut i streik, ved tre av de største gruvene.²⁸ Europeiske arbeidere var bekymret for at afrikanere ville utføre faglærte oppgaver med lavere lønn, som i Katanga. I 1936 ble Northern Rhodesia Mineworkers Union stiftet, for å verne om medlemmenes interesser mot afrikanske arbeidere så vel som mot arbeidsgiverne.²⁹ Fra 1942 ble det etablert en rekke afrikanske velferdsforeninger, som i større grad målbar sosiale krav innen arbeidslivet. Provinsielle råd med representanter fra den afrikanske befolkningen i byene, de tradisjonelle stammeområdene og velferdsforeningene fikk en rådgivende rolle overfor myndighetene med African Representative Council i 1946. Med såpass begrenset medvirkning var det likevel bare fagforeninger som kunne forhandle med arbeidsgivere om lønns- og arbeidsforhold for afrikanske arbeidere. Tross motstand fra selskapene ble det dannet afrikanske fagforeninger ved alle de store gruvene i 1948. Disse slo seg sammen til Northern Rhodesia African Mineworkers' Union i 1949.

I Nord-Rhodesia utgjorde europeere en liten andel av befolkningen. Europeerne som var representert i den lovgivende forsamlingen jobbet samtidig for å styrke sin politiske representasjon og medbestemmelse i forhold til embetsmennene utsendt fra kolonidepartementet. For å hindre gradvis tap av innflytelse ønsket bosetterne en sammenslåing med Sør-Rhodesia, hvor det hvite mindretallet hadde indre selvstyre. Samtidig var målet å sørge for at mineralrettighetene skulle overtas av staten, som i Sør-Rhodesia.

Den tidligere bokseren, lokførereren og fagforeningsmannen Roy Welensky og den aristokratiske gårdeieren Steward Gore-Browne var de viktigste europeiske politikerne i Nord-Rhodesia. De hadde ulike syn på afrikansk politisk medbestemmelse, men var enige i ønsket om selvstyre fra kolonidepartementet, og herredømme over mineralrettighetene.³⁰ De «uoffisielle», eller folkevalgte, i parlamentet ble styrket på 1930-tallet, men en større andel ble utnevnt for å sørge for ivaretagelse av interessene til den afrikanske befolkningen. I 1948 fikk til slutt afrikanere selv to representanter i parlamentet, utnevnt fra African Representative Council.

Samme år ba de valgte medlemmene av parlamentet kolonidepartementet om å undersøke hva som kunne gjøres for at BSACs mineralrettigheter kunne gå til staten, og om rettighetene kunne utfordres juridisk. Ifølge departementet var BSAC nå villig til å inngå et kompromiss, for å unngå nasjonalisering eller økt skattenivå på royaltyinntektene.³¹ Mot at ingen særskilt skatt skulle innføres mot selskapet, kunne den nord-rhodesiske regjeringen fra 1950 motta 20 prosent av royaltyinntektene. BSAC kunne dermed «continue in undisturbed enjoyment» og beholde

rettighetene fram til 1986, da de skulle overføres til den nord-rhodesiske staten uten kompensasjon.³² Storbritannia tok heller ikke sin del av skatteinntektene når gruveselskapene kort tid etter flyttet sine hovedkontorer til Nord-Rhodesia. BSAC var fremdeles registrert i London, riktignok.

Den sentralafrikanske føderasjon

I 1949 ble kobberprisen doblet på grunn av devalueringen av pundet³, og utbruddet av Koreakrigen i 1950 førte til stor etterspørsel. På Kobberbeltet medførte dette nye investeringer og økt produksjon. Verdien av kobbereksporten ble mer enn sjudoblet mellom 1946 og 1953. Den europeiske befolkningen i Nord-Rhodesia økte fra 22 000 i 1946 til 72 000 i 1958, og lønna og de sosiale godene for de fleste europeiske gruvearbeidere var blant de beste i verden. Afrikaneres lønn økte også med gjennomsnittlig femti prosent i perioden, og antallet i lønnsarbeid ble nær doblet, hovedsakelig i offentlig sektor på grunn av økte inntekter til staten fra gruvesektoren. Utviklingen stoppet imidlertid opp etter dette, på grunn av føderasjon og etter hvert kobberprisfall.³³

Selv om britiske myndigheter motsatte seg sammenslåing mellom Nord- og Sør-Rhodesia gikk kolonimakten til slutt med på å danne en føderasjon mellom Nord-Rhodesia og Nyasaland, som begge var protektorater med få europeere, og Sør-Rhodesia. Hovedmotivasjonen var å demme opp mot innflytelse fra det boernasjonalistiske Sør-Afrika. Både høyre- og venstresiden i britisk etterkrigspolitikk planla å redusere og avvikle britisk overherredømme i Sentral-Afrika. Labourregjeringen som ble valgt i 1945 hadde satt betingelser om økt afrikansk politisk medbestemmelse, men den konservative regjeringen fra 1951 aksepterte en mer langsiktig tilnærming. BSAC og kobberselskapene var også positive. Dermed ble Den sentralafrikanske føderasjonen dannet i 1953, med Welensky som statsminister fra 1956.³⁴

Samtidig protesterte den afrikanske befolkningen i Nord-Rhodesia. I Sør-Rhodesia, som ble det dominerende territoriet med føderasjonshovedstaden Salisbury, var afrikanere dårligere stilt i politisk representasjon, fagforeningsinnflytelse, bevegelsesfrihet og jordrettigheter. Føderasjonssaken mobiliserte også de tradisjonelle stammelederne i protester, og 120 høvdinger, blant dem de øverste lederne for bamba- og ngonifolket, sendte protestbrev til det britiske parlamentet. Bosetternes politiske innflytelse virket styrket på kort sikt, men motstand mot føderasjonen førte til en politisk oppvåkning hos den afrikanske befolkningen. I 1948 ble den politiske organisasjonen Northern Rhodesia Congress stiftet. Medlemmene kom både fra fagforeningene på Kobberbeltet og i byene, og velferdsforeningene fra territoriet for øvrig. Læreren Kenneth Kaunda organiserte i 1950 en av kongressens lokallag i bambafolkets kjerneområde. I 1951 ble organisasjonen omdøpt til Northern Rhodesia African National Congress, med Harry Nkumbula som leder. Nkumbula erklærte en todagers protest med arbeidsstans i hele landet i 1953. På Kobberbeltet unnlot imidlertid de afrikanske fagforeningene ved de fleste gruvene å delta, og så da på føderasjonen som uunngåelig.³⁵

---

³ Britiske pund ble devaluert med 44 prosent mot amerikanske dollar, og prisen Storbritannia betalte for nord-rhodesisk kobber var basert på dollarprisen. Andrew D. Roberts, 'Northern Rhodesia: The Post-War Background, 1945–1953', in *Living the End of Empire: Politics and Society in Late Colonial Zambia*, ed. Jan-Bart Gewald, Marja Hinfelaar, and Giacomo Macola (Brill, 2011), 16, https://brill.com/view/book/edcoll/9789004210523/Bej.9789004209862.i-334_003.xml.

Europeerne i Nord-Rhodesia oppnådde heller ikke det de ønsket. Bosetternes innflytelse var fremdeles begrenset i de lovgivende forsamlingene i de nordlige territoriene. Av tolv valgte medlemmer skulle seks representere afrikanske interesser, hvorav fire var valgt fra African Representative Council. I føderasjonsparlamentet kom fjorten valgte medlemmer fra Sør-Rhodesia mot bare åtte fra Nord-Rhodesia, og dette ble også reflektert i føderal pengebruk. Nord-Rhodesia kunne ikke lenger justere inntektsskatten, og hadde dermed ingen mulighet til å redusere andelen utbytte og royalties som gikk ut av landet.³⁶ Størstedelen av de økonomiske fordelene og finanssenteret gikk til Sør-Rhodesia. All inntektsskatt fra territoriene gikk til føderasjonen, og av dette fikk regjeringen i Nord-Rhodesia mindre enn en femtedel. Det var på sørsiden av grenseelva Zambezi at det store Karibakraftverket ble bygd på slutten av 1950-tallet, og satte en stopper for planlagt vannkraftutbygging på Kafueelva i Nord-Rhodesia. Karibautbyggingen medførte også tvangsflytting av 30 000 nord-rhodesere i 1958 for å lage «verdens største menneskeskapte innsjø»³⁷.

Selv om kobberproduksjonen økte med femti prosent mellom 1953 og 1960, var det nærmest ingen økning i antallet afrikanske ansatte på Kobberbeltet. Behovet for ufaglærte ble redusert, med økt mekanisering og drift i dagbrudd. Mellom 1952 og 1960 hadde den gjennomsnittlige lønna til afrikanske arbeidere mer enn doblet seg, og var betydelig høyere enn andre steder i det sørlige Afrika. Nå ønsket også gruveselskapene å åpne for mer ansvar og opplæring til afrikanske ansatte, og utfordret raseskillet mellom faglærte og ufaglærte. Britiske myndigheter hadde en avtale om å kjøpe alt nord-rhodesisk kobber under krigen og i etterkrigsårene til fastsatte priser, da kobber var vanskelig tilgjengelig. Britene var villige til å strekke seg langt for å hindre produksjonsstopp på kobberbeltet, og unngikk å provosere den europeiske fagforeningen. Kobberselskapene hadde ulike tilnærminger, RST med sine amerikanske investorer var utad mer kritisk til diskrimineringen enn sør-afrikanske RAA.³⁸ Selskapene var likevel preget av en grunnleggende oppfatning om at europeiske arbeidere var for høyt lønnet, ikke at afrikanske arbeidere var for lavtlønnet.³⁹ Fra 1958 kunne afrikanere bli lærlinger i industrien, tross sterk motstand fra bosetterne i parlamentet. Det var imidlertid svært få afrikanere som fikk tilgang til høyere stillinger, verken i industrien eller i offentlig sektor.⁴⁰ Sammenlignet med i Vest-Afrika, der afrikanere i større grad deltok i offentlig administrasjon, hadde bosetterpolitikkerne hindret tilsvarende utvikling i Nord-Rhodesia.⁴¹

Kenneth Kaunda hadde vært generalsekretær for kongressen siden 1953, og argumenterte for en kompromissløs linje mot det føderale systemet. Kaunda ønsket uavhengighet for Nord-Rhodesia under navnet Zambia. Nkumbula aksepterte en mer gradvis tilnærming, og deltok i 1958 i et valg der en liten andel afrikanere fikk stemme. Kaunda var da blant de som løsrev seg fra kongressen for å etablere Zambia African National Congress (ZANC). Organisasjonen ble forbudt og lederne fengslet i 1959, men det nye partiet United National Independence Party (UNIP) ble dannet i 1960, med Kaunda som leder.⁴² I 1962 erklærte UNIP at «the mineral riches of the country remain ... the inalienable possession of the people», og lovet å sikre mineralrettighetene fra BSAC når partiet tok makten.⁴³ Britiske myndigheter hadde mistet tiltroen til føderasjonen, og den ble endelig oppløst mot slutten av 1963. Tidlig i 1964 ble det avholdt demokratiske valg, og Kaunda ble statsminister for en ren UNIP-regjering. Nord-Rhodesia hadde nå indre selvstyre fram til uavhengigheten fra Storbritannia i oktober samme år, under navnet Zambia.⁴⁴

Først gjensto imidlertid mineralrettighetene. Regjeringen undersøkte de opprinnelige avtalene og var offentlig svært kritisk til selskapet, som i realiteten aldri hadde rettigheter over Kobberbeltet. Samtidig var staten avhengig av investeringer i kobberindustrien, og ville unngå å skape et inntrykk utad av å ekspropriere privat eiendom. Kvelden før uavhengigheten gikk styrelederen

for BSAC med på å overgi mineralrettighetene for en symbolsk sum, 2 millioner pund fra henholdsvis både den britiske og den zambiske regjeringen. Til sammenligning hadde selskapets royaltyinntekter bare for 1963 vært på 6 millioner pund.⁴⁵

24. oktober 1964 ble Zambia uavhengig med Kaunda som sin første president. Da utgjorde kobberindustrien halvparten av landets brutto nasjonalprodukt (BNP), og 96 prosent av eksportverdien.⁴⁶ Zambia var verdens nest største eksportør av kobber, kun slått av Chile, og disse to landene, sammen med Kongo og Peru, stod for store deler av verdens eksport av metallet. Spesielt Vest-Europa var avhengig av å importere kobber fra Zambia. Ved uavhengig var også kobberprisene på et høyt nivå, noe som sikret gode inntekter til landet (for en oversikt over den historiske utviklingen til kobberpriser, se vedlegg 1). Historiker Miles Larmer har påpekt at Seers-rapporten, som ble utarbeidet av en FN-delegasjon som besøkte Zambia i månedene før uavhengigheten, la føringer for landets tidlige økonomiske planlegging. FN-økonomene så for seg at inntekter fra kobberindustrien skulle skape bærekraftig vekst og utvikling, i nært samarbeid mellom staten og kobberselskapene.⁴⁷ Samtidig erkjente man i rapporten at landet sto overfor en ustabil situasjon, når politisk makt var løsrevet fra økonomisk makt, med en befolkning utålmodig etter bedre levekår.⁴⁸

Ved uavhengighet bodde mer enn 75 prosent av befolkningen på landsbygda hvor de drev med tradisjonelt selvbergingsjordbruk som ikke skapte noe overskudd som kunne selges. Befolkningen på landsbygda bodde stort sett i fattigdom, uten veier, helsestell eller adekvate utdanningsstilbud. All industri og nesten alle byer og moderne tettsteder befant seg langs den ene jernbanelinjen i landet. Mindre enn 0,5 prosent av befolkningen hadde fullført grunnskole og landet hadde stor mangel på faglært arbeidskraft. I 1964 hadde Zambia kun 109 afrikanere med universitetsutdannelse og kun 1,200 afrikanere hadde på det tidspunktet fullført videregående skole. De ledende stillingene var dominert av den hvite minoritetsbefolkningen som i 1964 utgjorde 70,000 mennesker, og næringslivet for øvrig var dominert av den asiatiske minoriteten som utgjorde 10,000 mennesker. En stor del av den hvite befolkningen i landet kom opprinnelig fra Sør-Afrika eller Sør-Rhodesia og i perioden rett før uavhengighet hadde flere tusen hvite allerede forlatt det nye Zambia.⁴⁹

Gjennom koloniperioden hadde Zambia blitt tett koblet til spesielt Sør-Rhodesia. Alt av Zambias kull og koks kom fra gruver i Sør-Rhodesia, og mesteparten av elektrisiteten kom fra elektrisitetsverk på den sør-rhodesiske siden av grensen mellom de to statene. Selv om Zambia og Sør-Rhodesia sammen eide både elektrisitetsverk, jernbane og flyselskap, var alle ledelsesfunksjonene og verkstedene lokalisert i Sør-Rhodesia. All olje som ble importert til Zambia, kom også til republikken via Sør-Rhodesia, og importen gikk gjennom havner i det portugisisk styrte Mozambique. Nesten all import av mat og forbruksvarer kom gjennom Sør-Afrika og Sør-Rhodesia, og gruveindustrien var avhengig av det rhodesiske jernbanesystemet for å frakte kobberet tilbake til markedene. Den eneste mulighet for import eller eksport som ikke gikk gjennom europeiske kolonier eller hvite mindretallsstyrte stater, var en jordvei til havnebyen Dar es Salaam i Tanzania. Veien, som var ufarbar i regntiden, gikk på folkemunne under navnet *the Hell Run*.

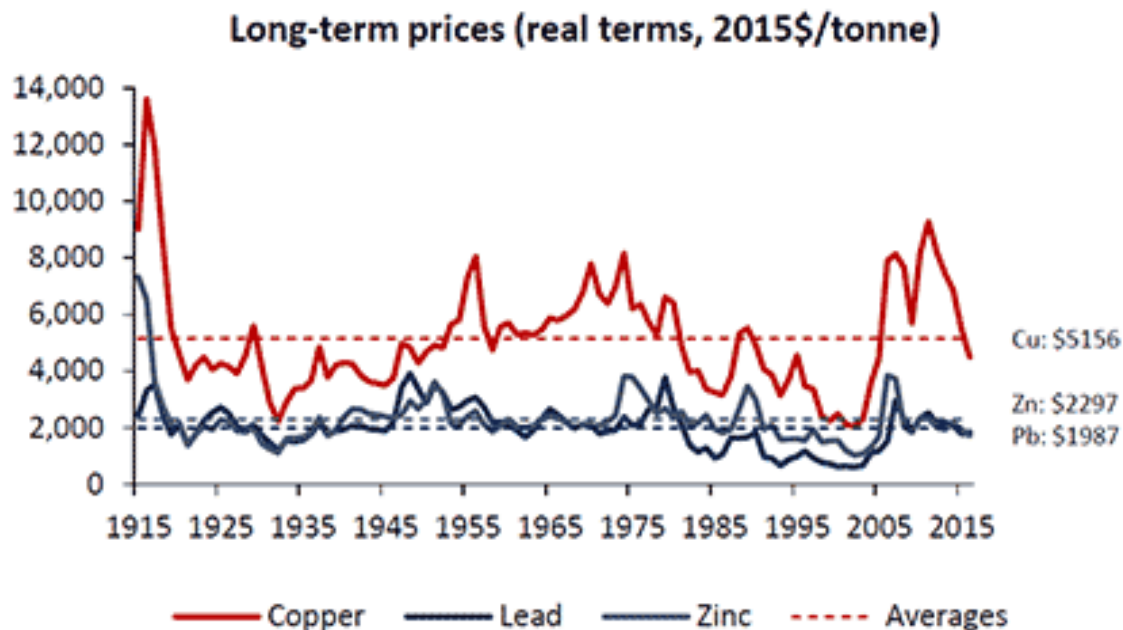
Konklusjon

Zambia var i en mellomposisjon ved i praksis å være et afrikanskdominert protektorat, men gjennom sin gruveindustri også en forlengelse av europeiskdominerte kolonier lengre sør. Landet var tidlig integrert i den globale økonomien. BSAC og kobberselskapene etablerte seg og la

føringer for regulering av industrien før både kolonistaten og en zambisk nasjon var et faktum. I tillegg viste kobber seg som et ustabil mineral for en monoøkonomi.

Rapporter fra både 1930-tallet og 1960-tallet bekreftet at Zambia var preget av store forskjeller, og manglende investeringer i utdanning og offentlige tjenester for den afrikanske befolkningen. Samtidig hadde lozikongen Lewanika forsøkt å sikre nettopp dette til Barotseland over 70 år tidligere, ved å inngå avtalen med britene. Kobberbeltets vekst førte til en skjev økonomisk utvikling, og det var lite overføringsverdi til annen industri eller jordbruk. Jordsmonnet og befolkningstettheten var et vanskelig utgangspunkt, men føderasjonen forverret også utviklingen. Likevel har befolkningen skapt en nasjonal identitet fra kobberindustrien, med økonomiske og sosiale bånd mellom rurale og urbane områder, og politisk mobilisering i nedgangstider.

Vedlegg 1: historiske priser for kobber, bly og sink, 1915-2015

Kilde: <https://www.metalbulletinresearch.com/Article/3532290/Commodity-prices-A-100-year-history.html>

Sluttnoter

---

¹ François Coillard (tr. C.W. Mackintosh), *On the Threshold of Central Africa* (1897), 222, quoted in Andrew Roberts, *A History of Zambia* (London: Heinemann, 1976), 172.

² BBC News, “1964: President Kaunda takes power in Zambia”,
http://news.bbc.co.uk/onthisday/hi/dates/stories/october/25/newsid_2658000/2658325.stm

³ Roberts, 172.

⁴ Roberts, xiv.

⁵ Leigh Gardner, *Taxing Colonial Africa: The Political Economy of British Imperialism* (Oxford: Oxford University Press, 2012), 20–21.

⁶ Ellen Hillbom and Erik Green, *An Economic History of Development in Sub-Saharan Africa: Economic Transformations and Political Changes*, 1st ed. 2019., Palgrave Studies in Economic History (Cham: Springer International Publishing : Imprint: Palgrave Macmillan, 2019), 93; Gardner, *Taxing Colonial Africa: The Political Economy of British Imperialism*, 21.

⁷ Roberts, *A History of Zambia*, 171.

⁸ Roberts, 163–65, 168–69.

⁹ Roberts, 166–67.

¹⁰ Roberts, 180.

¹¹ Klas Rönnbäck and Oskar Broberg, *Capital and Colonialism: The Return on British Investments in Africa 1869–1969*, 1st ed. 2019., Palgrave Studies in Economic History (Cham: Springer International Publishing : Imprint: Palgrave Macmillan, 2019), 217–18.

¹² Gardner, *Taxing Colonial Africa: The Political Economy of British Imperialism*, 23.

¹³ Roberts, *A History of Zambia*, 182–83.

¹⁴ Hillbom and Green, *An Economic History of Development in Sub-Saharan Africa*, 143, 145.

¹⁵ Rönnbäck and Broberg, *Capital and Colonialism*, 218.

¹⁶ Tomas Frederiksen, ‘Unearthing Rule-Mining, Power and the Political Ecology of Extraction in Colonial Zambia’ (Doctoral Thesis, University of Manchester, 2010), 172; Tomas Frederiksen, ‘Authorizing the “Natives”: Governmentality, Dispossession, and the Contradictions of Rule in Colonial Zambia’, *Annals of the Association of American Geographers*, 2014, 1283, <https://doi.org/10.1080/00045608.2014.944453>.

¹⁷ Frederiksen, ‘Authorizing the “Natives”: Governmentality, Dispossession, and the Contradictions of Rule in Colonial Zambia’, 1274.

¹⁸ L. Butler, *Copper Empire: Mining and the Colonial State in Northern Rhodesia, c.1930–1964* (London: Palgrave Macmillan UK, 2007), 15.

¹⁹ Butler, 15–17.

²⁰ Roberts, *A History of Zambia*, 183–85.

²¹ Roberts, 186.

²² Frederiksen, ‘Unearthing Rule-Mining, Power and the Political Ecology of Extraction in Colonial Zambia’, 221.

²³ Butler, *Copper Empire: Mining and the Colonial State in Northern Rhodesia, c.1930–1964*, 32–33.

²⁴ Peter Slinn, ‘Commercial Concessions and Politics during the Colonial Period: The Role of the British South Africa Company in Northern Rhodesia 1890-1964’, *African Affairs* 70, no. 281 (1971): 148–49, <https://doi.org/10.1093/oxfordjournals.afraf.a096171>.

-
- ²⁵ Andrew D. Roberts, 'Northern Rhodesia: The Post-War Background, 1945–1953', in *Living the End of Empire: Politics and Society in Late Colonial Zambia*, ed. Jan-Bart Gewald, Marja Hinfelaar, and Giacomo Macola (Brill, 2011), 18–19, https://brill.com/view/book/edcoll/9789004210523/Bej.9789004209862.i-334_003.xml; Roberts, *A History of Zambia*, 193–94.
- ²⁶ Roberts, *A History of Zambia*, 190–91.
- ²⁷ Roberts, 187–89.
- ²⁸ Roberts, 201–2.
- ²⁹ Butler, *Copper Empire: Mining and the Colonial State in Northern Rhodesia, c.1930–1964*, 57.
- ³⁰ Roberts, *A History of Zambia*, 204–6.
- ³¹ 'Legislation on Mining in Northern Rhodesia' (1958 1957), CO 1015/1810, The National Archives, Kew, United Kingdom.
- ³² Slinn, 'Commercial Concessions and Politics during the Colonial Period: The Role of the British South Africa Company in Northern Rhodesia 1890-1964', 377–78.
- ³³ Andrew Roberts, *A History of Zambia* (London: Heinemann, 1976), 212–16.
- ³⁴ Roberts, 206–8.
- ³⁵ Roberts, 208–11.
- ³⁶ A. D. Roberts, 'Notes towards a Financial History of Copper Mining in Northern Rhodesia', *Canadian Journal of African Studies* 16, no. 2 (1982): 358, <https://doi.org/10.1080/00083968.1982.10804006>.
- ³⁷ Roberts, *A History of Zambia*, 213–14.
- ³⁸ L. J. Butler, 'Business and British Decolonisation: Sir Ronald Prain, the Mining Industry and the Central African Federation', *The Journal of Imperial and Commonwealth History* 35, no. 3 (1 September 2007): 476, <https://doi.org/10.1080/03086530701523455>.
- ³⁹ Ian Phimister, 'Workers in Wonderland? White Miners and the Northern Rhodesian Copperbelt, 1946–1962', *South African Historical Journal* 63, no. 2 (2011): 183, <https://doi.org/10.1080/02582473.2011.566720>.
- ⁴⁰ Roberts, *A History of Zambia*, 217.
- ⁴¹ William Tordoff and Robert Molteno, *Politics in Zambia*, vol. 15, Perspectives on Southern Africa (Manchester: Manchester University Press, 1974), 242.
- ⁴² Roberts, 219–20.
- ⁴³ UNIP policy pamphlet 'When the United National Independence Party becomes Government', 1962, p. 7, quoted in Muna Ndulo, *Mining Rights in Zambia* (University of Oxford, 1977), 115.
- ⁴⁴ Roberts, *A History of Zambia*, 220–21.
- ⁴⁵ Roberts, 222.
- ⁴⁶ Marja Hinfelaar, 'The Politics of Natural Resource Extraction in Zambia', in *Governing Extractive Industries: Politics, Histories, Ideas*, ed. Anthony Bebbington et al. (Oxford University Press, 2018), 7.
- ⁴⁷ Miles Larmer, 'Unrealistic Expectations? Zambia's Mineworkers from Independence to the One-Party State, 1964–1972', *Journal of Historical Sociology* 18, no. 4 (2005): 323, <https://doi.org/10.1111/j.1467-6443.2005.00260.x>.
- ⁴⁸ 'Report of the UN/ECA/FAO Economic Survey Mission on the Economic Development of Zambia' (Ndola: United Nations Economic Commission for Africa; Food and Agricultural Organization. Falcon Press, 1964), 7.
- ⁴⁹ Tordoff, s. 11-13.